

Ang *Dumaracol* ng mga Kalamianen Tagbanua ng Hilagang Palawan: Isang Panimulang Paglalahad

Eulalio R. Guieb III

University of the Philippines Diliman

ABSTRACT

This study is the first documentation of the long narrative song *dumaracol* of the Kalamianen Tagbanua of Northern Palawan on the islands bordering the towns of Taytay, El Nido, and Linapacan. The essay is the first in a multi-stage research that collects, records, documents, transcribes, translates into Filipino, and examines the said genre.

In the song, *Dumaracol* is the name of the hero of the Kalamianen Tagbanua. The song narrates the life, love, and struggles of *Dumaracol* in establishing and maintaining their community against the slave-raiding Moro. The essay discusses the different versions of the song, but highlights that by Blas Juan, one of the contemporary leaders of the Kalamianen Tagbanua of Pical Island in Linapacan. The essay also presents the processes of the research documentation of the song. It identifies and brings to the fore various issues in the preliminary understanding of *dumaracol*.

Mga susing salita (Keywords): *Dumaracol*, Kalamianen Tagbanua, Palawan, Taytay, El Nido, Linapacan

INTRODUKSYON

Ang pag-aaral na ito ang kauna-unahang dokumentasyon ng mahabang awit na *dumaracol* ng mga Kalamianen Tagbanua ng hilagang Palawan. Ang kasalukuyang pag-aaral ay pagpapatuloy ng pananaliksik na aking sinimulan noong 1997. May hinala akong isang epiko ang mahabang awit na ito. Subalit, sa ngayon, ay hindi ko muna ito tataguriang isang epiko. Mahabang awit (o awit, sa madaling salita) ang terminong gagamitin ko para sa anyo ng textong *dumaracol*.

Nakapagrekord ako sa cassette tape ng dalawang episodyo ng awit na ito nang isinagawa ko noong 1997 ang aking field research sa Taytay, Palawan. Inawit sa

dalawang magkaibang pagkakataon ang dalawang episodyo ng naratibo. Ang unang bersyon ay inawit ng isang nakatatandang lalaki sa tulong ng dalawang mang-aawit, isang lalaki at isang babae. Ang ikalawang bersyon naman ay inawit ng isang nakatatandang babae sa tulong ng isang babae. Kapwa taga-Isla Batas ng bayan ng Taytay ang dalawang grupo ng mga mang-aawit. Hanggang ngayon ay wala pang transkripsyon ang mga bersyon ng naratibo na kanilang inawit sa wikang kung tawagin nila ay ang “wika” ng dumaracol. Wala pang transkripsyon ang mga inawit na bersyon ng dumaracol sa pangunahing kadahilanang wala sa maraming grupo ng mga Tagbanwa na aking nakasalamuha mula 1997 hanggang sa kasalukuyan ang ganap na nakaunawa, anila, sa sinasabi nilang kakaibang “wika” ng dumaracol, at wala ni isa man sa kanila ang may kakayahang i-transcribe ito. May hiwalay na seksyon para sa usaping pang “wika” ng naratibong ito.

Ang kasalukuyang pag-aaral ay ang una sa serye ng isang multi-stage na pananaliksik na aking isinasagawa upang hanapin, irekord, idokumento, i-transcribe, isalin sa wikang Filipino, at suriin ang di-kilalang naratibong dumaracol. Bilang panimulang pananaliksik, isang hakbang ang kasalukuyang pag-aaral upang ipakilala ito sa madla, lalo na sa mga nasa akademya at mga guro, na inaasahan kong magsilbing ambag sa pagsusulong ng karunungan folkoriko sa bansa.

Pangunahing layunin ng pananaliksik na intindihin ang dumaracol buhat sa mga awit at salaysay mula sa mga nalalabing mang-aawit at tagapagsalaysay nito sa iba’t ibang islang sinasakop ng mga bayan ng Taytay, El Nido, at Linapacan sa hilagang Palawan. Nais mabatid ng pag-aaral kung saan-saan pa maaaring matagpuan ang mga mang-aawit at kuwentista nito sa mga nabanggit na lugar. Makagagawa lamang ng masusing pagsusuri ng naratibo oras na makolekta at maayos na maidokumento ang mga bersyon o putol-putol na episodiyong dumaracol mula sa iba’t ibang mga maaaring pagmulan (sources). Para sa yugtong ito ng pag-aaral, ang tanging maihaharap sa ngayon ay isang panimulang paglalahad ng naratibo ng dumaracol batay sa isa sa mga bersyon nitong pasalaysay sa Tagalog. Mahalaga rin ang pag-aaral dahil isa-isa nitong itatampok ang iba’t ibang usaping haharapin ng sinumang iskolar na magkakainteres sa dokumentasyon at pagsusuri ng dumaracol.

Mga Awit mula sa Palawan

Ang epikong *kudaman* ng mga Palaw’an sa timog Palawan ang tanging epikong may masinop na dokumentasyon, transkripsyon, salin, pagsusuri, at paglalathala sa isang aklat (Maranan & Revel-Macdonald). Ang isa pang epiko buhat sa Palawan na may masinop nang pagkakadokumento subalit hindi pa naililimbag ay ang *pala’isgen* ng mga Apuruhan Tagbanua (Jagmis). Wala pang ganitong antas ng pag-aaral na

naisasagawa hinggil sa dumaracol—na pinaghihinalaan kong isa ring epiko, na siyang isa sa mga tanong na inihaharap ng kasalukuyang pag-aaral.

Tatatlo pa lamang ang maaari kong matukoy na may panimulang pagbanggit sa dumaracol. Pahapyaw itong binanggit ni Worcester sa kanyang etnograpiya ng Palawan, subalit tinawag niya itong “bactar,” na ayon sa kanya ay isang “strange and very lengthy song, which recounts the remarkable adventures of a mythical person named Dumaracol” (496). Hindi ko gagamitin ang terminong “bactar” ni Worcester sa kadahilanang hindi binanggit ang terminong “bactar” bilang isang anyong pampanitikang pabigkas sa alinman sa maraming pag-aaral na aking sinangguni (e.g., Castro, Antonio, Melendrez-Cruz, Mariano, and Makasiar-Puno; Coben; Cruz-Lucero; Demetrio; Eugenio, *Philippine Folk Literature*; 4 vols.; Lumbea and Lumbea; Maceda; MacDonald; Manuel, “A Review of Oral Literature Scholarship in the Philippine Universities,” *Harvests of Songs: Constituting the Manuvu’ Tuwaang Epic Cycle*; Maranan, “Tagbanua”; Phelan; Rixhon).

Subalit binanggit ni Maceda na epiko ang dumaracol (dumaracol ang kanyang baybay sa mahabang awit na ito) na kabilang sa inimbentaryo niyang katutubong musika buhat sa Palawan (543). Ayon sa dokumentasyon niya, may recording ng awit na nasa College of Music ng Unibersidad ng Pilipinas (UP). Bukod sa pagtatala nito bilang epiko, wala nang anumang deskripsyon hinggil sa dumaracol. Bagamat tahasan niyang binanggit ang dumaracol bilang epiko, hindi ko pa rin ito tataguriang epiko batay sa mga nakalap kong datos hangga’t hindi pa ganap na buo ang konstruksyon ng aking pag-aaral sa mahabang awit na ito.

Sa aking M.A. thesis hinggil sa panitikan ng mga kostal na komunidad sa hilagang Palawan (Guieb 541-544), binanggit ko ang inawit sa aking ilang episodeyo ng dumaracol ng dalawang grupo ng mga Kalamianen Tagbanua na mga taga-Isla Batas sa bayan ng Taytay. Binanggit ko lamang ang pagkakalap ko sa dumaracol subalit wala na akong deskripsyon o anumang textong ibinigay sa thesis.

Sa aking pakikipag-usap mula 1998 hanggang 2000 at mula 2009 hanggang 2010 sa isa sa mga kinikilalang mananaliksik hinggil sa Palawan na si Nilo Ocampo ng UP Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas, nalaman kong nakakalat ang mga mang-aawit ng dumaracol sa iba’t ibang isla ng hilagang Palawan, kabilang ang Coron, subalit wala pa, aniya, ni isang nalalathalang texto ng mahabang awit na ito.

Ang kasalukuyang pag-aaral ay pagsisikap na makalap at mabuo ang watak-watak o putol-putol na texto ng *Dumaracol* buhat sa mga isla ng hilagang Palawan. Sa sanaysay na ito ay ilalatag ko ang mga bersyon ng isang pasalaysay na texto buhat sa isang tumatayong lider ng mga Kalamianen Tagbanua, si Blas Juan.

MGA PARAAN NG PAGKALAP NG DATOS AT KONSIDERASYONG ETIKAL

Para sa kasalukuyang yugto ng pananaliksik, nagsagawa ako ng isang buwang field research noong Mayo 2013 sa mga komunidad ng mga Kalamianen Tagbanua sa mga islang napapalibutan ng boundary ng mga munisipyo ng Taytay, El Nido, at Linapacan sa hilagang Palawan (Figure 1). Sa pamamagitan ng chain-referral sampling ay narating ko ang ilang piling komunidad at isla ng mga Kalamianen Tagbanua na sinasabing mayroon pang natitirang mang-aawit ng dumaracol. Ang mga pinuntahang isla, sitio, at barangay ay ang mga sumusunod (Figure 2):

1. Mga sakop ng Taytay:
  - a. Barangay ng Isla Batas; mga sitio ng Batas barangay proper (Baybay), Payatpat, at Cansela (Figure 3)
  - b. Mga isla ng Malaquequen at Cagdanao na sakop ng barangay Casian
2. Barangay New Ibajay sa El Nido
3. Mga isla ng Pical, Abang-abangan, Binulbulan, at Maasonon sa Linapacan

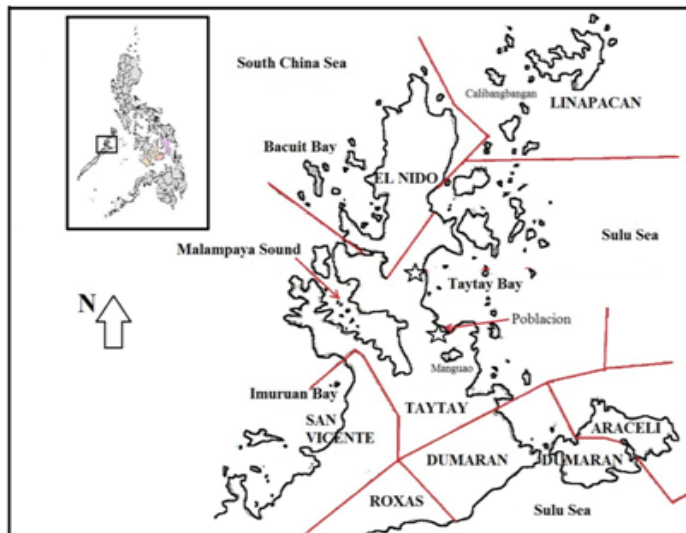

Figure 1. Ang mga bayan ng Taytay, El Nido, at Linapacan sa hilagang Palawan

Figure 2. Mga islang bahagi ng pananaliksik: New Ibjay (El Nido); Batas, Malaquequen, at Cagdanao (Taytay); at Pical, Maasonon, at Abang-abangan (Linapacan)

Noong 1997 ay gumamit ako ng still camera at cassette recorder sa pagdokumento ng pananaliksik. Nitong 2013 ay video at still camera ang ginamit sa dokumentasyon at digital recorder para sa pagrekord ng inawit at isinalaysay na naratibo. Sa gitna ng ilang mga limitasyon sa paggamit ng video camera sa gawaing etnograpiko, mahalaga pa rin ang ganitong paraan ng pagkalap ng mga pabigkas na anyo ng panitikan at iba pang oral na datos pangkasaysayan dahil may bitbit na mga positibong implikasyong epistemolohikal at metodolohikal ang pamamaraang ito, lalo't tanging sa ganitong paraan lamang makakalap at mas malinaw na maidodokumento ang mga ganitong uri ng impormasyon (Sipe; Slim & Thompson; Wallot & Fortier).

Ang Isla Batas ang pangunahing islang tinirhan ko at ng aking research team. Ito rin ang una kong target na research site. Hindi ko pa noon intensyong pumunta sa iba pang isla sa ibang bayan. Ang dahilan ng pagkakapili sa Isla Batas bilang base camp ng pananaliksik ay ang pamilyaridad ko rito batay sa naunang field worksa lugar noong 1997 nang ginagawa ko ang aking M.A. thesis. Sa islang ito unang ipinakilala at inawit sa akin ng mga Kalamianen Tagbanua ang dumaracol.

Nang bumalik ako sa Isla Batas nitong 2013, patay na ang lahat ng kabilang sa isang grupo ng mga mang-aawit na aking nakasalamuha noong 1997. Ito ay ang grupo na pinangunahan sa pag-awit ni Santiago Agustin o Agoy (78 taong gulang noong 1997),

kasama sina Conrado Maceda (65 na taong gulang) at Josefa Bingona (mga 50 taong gulang) (Figure 3). Nirekord ang kanilang pag-awit sa tirahan ng anak ni Agoy sa Sitio Cogon ng Isla Batas. May kaakibat ring pabigkas ng salaysay sa Tagalog ng bersyon ni Agoy na nirekord noong panahon ding iyon.

Figure 3. Pangunahing mang-aawit ng *Dumaracol* na si Santiago 'Agoy' Agustin (gitna), kasama ang mga katuwang na mang-aawit na sina Conrado Maceda at Josefa Bingona; Sitio Cogon, Isla Batas, Taytay, Palawan. Kuhang larawan ni E. R. Guieb III, 21 Oktubre 1997.

Ang ikalawang grupo ng mga mang-aawit ay parehong babae, at ang tanging buháy na aking nabalikan noong 2013 ay ang pangunahin nitong mang-aawit na si Lydia Castillo o Liding (humigit-kumulang 60 taong gulang noong 1997). Patay na ang kanyang babaeng manugang na si Rosa Castillo (nasa edad 30 nang mga panahong iyon) na kasama niyang umawit noon ng *dumaracol* (Figure 4). Sa Sitio Cansela (tinatawag ring Sitio Pag-asa) ng Isla Batas nirekord ang bersyon nila ng epiko.

Nitong 2013, may dalawang bagong babaeng pumalit sa yumaong si Rosa na katulong sa pag-awit ni Liding. Ito ay sina Josita Castillo, mga 80 taong gulang (na noong 1997 ay isa lamang sa mga nakikinig sa epiko), at si Rosita Garcia, 63 taong gulang (Figure 5). Nakatira na si Liding sa Isla Pical ng bayan ng Linapacan, bagamat sumangayon siyang bumalik sa Isla Batas para sa pagrekord ng kanyang bersyon nitong 2013. Sina Josita at Rosita naman ay mga taga-Sitio Payatpat ng Isla Batas.

Sa field research nitong 2013, nagpaunlak ng dalawang gabi ng pag-awit ng *Dumaracol* si Liding, kasama sina Josita at Rosita. Inawit nila ito sa lugar ng mga Kalamianen Tagbanua sa isang sekyon sa sentro ng barangay ng Isla Batas (sa sitio Baybay).

Ginawa ang pagrekord at pagvideo ng pag-awit noong 11 at 12 Mayo 2013. Bawat isang sesyon ng pag-awit ay tumagal nang halos apat na oras, kasama ang ilang minutong pagpapahinga sa pagitan ng bawat yugto ng pag-awit. Sinimulan ang pagrekord mula 8:00 p.m. hanggang halos alas dose ng hatinggabi.

Figure 4. Pangunahing mang-aawit ng *Dumaracol* na si Lydia 'Liding' Castillo (kaliwa), kasama ang katuwang na mang-aawit at manugang na si Rosa Castillo; Sitio Cansela, Isla Batas, Taytay, Palawan. Kuhang larawan ni E. R. Guieb III, 19 Oktubre 1997.

Figure 5. Pangunahing mang-aawit ng *Dumaracol* na si Lydia 'Liding' Castillo (dulong kanan), kasama ang mga katuwang na mang-aawit na sina Rosita Garcia (dulong kaliwa) at Josita Castillo (gitna); Sitio Baybay, Isla Batas, Taytay, Palawan. Kuhang larawan ni Julian Hangin Guieb, 12 Mayo 2013.

Bukod sa pagrekord ng dalawang gabing episodyo ng *dumaracol* ng grupo ni Liding, isinalaysay nitong 2013 ng tribal chieftain na si Blas Juan (52 taong gulang) (Figure 6) ang ilang naratibo ng texto noong Mayo 16 (sa Isla Abang-abangan) at 18 (sa Sitio Paduldulan ng Isla Pical). Ang naratibong pasalaysay na ito ni Blas ang siyang ilalahad sa papel na ito. Ipaliliwanag ko sa mga susunod na seksyon ng kasalukyang papel ang mga dahilan ng pagkapili sa bersyon ni Blas Juan bilang panimulang dokumentasyon ng *dumaracol*.

Figure 6. Tagapagsalaysay ng *Dumaracol* na si Blas Juan; Sitio Paduldulan, Isla Pical, Linapacan, Palawan; kuhang larawan ni Julian Hangin Guieb, 18 Mayo 2013.

Ang mga Nakalap na Datos

Nitong fieldwork 2013 ay nakapagrekord ako ng tatlong oras at apatnapu't limang minuto ng awit ng *dumaracol* buhat kay Liding. Noong 1997 ay mayroong nairekord na dalawang oras ng *dumaracol* buhat rin kay Liding at dalawa at kalahating oras naman buhat kay Agoy. Sa kabuuan ay mayroon nang nakokolektang walong oras at labinlimang minutong pag-awit ng *dumaracol* (Table 1).

Wala pang transkripsyon ng mga nairekord na bahagi ng epiko dahil wala pa akong natatagpuan na may sapat na kaalaman sa pagsulat ng sinasabi nilang kakaibang wika ng *dumaracol* na, ayon sa mga komunidad ng Kalamianen Tagbanua na aking napuntahan, ay hindi rin nila ganap na nauunawaan. Samantala, ang mga mang-aawit naman ay hindi marunong magsulat at, sa gayon, ay hindi makatutulong sa transkripsyon nito sa kanilang wika at sa pagsasalin nito tungo sa Filipino, bagamat

inilahad naman sa akin nang pasalaysay ang buod ng mga episodyong inawit. Ito ang pangunahing dahilan kung bakit hindi pa ganap na mailalatag ang poetics ng mahabang awit na ito batay sa pag-awit ng mga grupo nina Liding at Agoy.

Table 1: Habang oras ng narekord na mga bersyon ng dumaracol

	Running time ng recording ng epiko sa wika ng <i>Dumaracol</i>	Salaysay ng bersyon sa Tagalog
Bersyong paawit ng grupo ni Liding, 1997	2 oras	Mayroon
Bersyong paawit ng grupo ni Agoy, 1997	2 oras at 30 minuto	Mayroon
Bersyong tuwirang pasalaysay ng grupo ni Agoy, 1997	Di angkop	Mayroon
Bersyong paawit ng grupo ni Liding, 2013	3 oras & 45 minuto	x
Bersyong tuwirang pasalaysay ni Blas, 2013	Di angkop	Mayroon
Kabuuang narekord na habang oras ng <i>Dumaracol</i>	8 oras at 15 minuto	

Tanging ang salaysay pa lamang ni Blas ang aking nagawan ng transkripsyon kung kaya't ang kanyang bersyon ang siyang magiging tuon ng kasalukuyang papel. Hindi pa maituturing na buo ang bersyong pasalaysay ni Blas sa papel na ito. Kakailanganing ihambing ang kanyang bersyon sa iba pang mga bersyon upang mabuo ang naratibo ng dumaracol. Mataas rin ang posibilidad na maraming pagkakaiba ang mga bersyong ito, at isa rin ito sa mga lulutasin ng pananaliksik. Sa katunayan, batay sa inisyal na pagsisinop ng bersyong pasalaysay ni Agoy, marami na akong natutukoy na malalaking pagkakaiba sa kanyang bersyon sa bersyong pasalaysay ni Blas. Subalit hindi ko pa ito maaaring talakayin sa papel na ito dahil kakailanganin pa ng ibayong pagsusuri upang maging matatag ang aking mga inisyal na pagtataya. Anu't anuman, maituturing kong mahalagang hakbang na ang paglalathala ng panimulang latag ng naratibo ng dumaracol batay sa bersyon ni Blas nang sa gayon ay dahan-dahan nang maipakilala sa madla ang panitikang pabigkas na ito ng mga Kalamianen Tagbanua.

Mga Konsiderasyong Etikal

Bago ang field research ng 2013 ay kumuha ako ng pormal na pahintulot sa Opisina ng Mayor ng Taytay at El Nido. Sa mga ganito ring pagkakataon ko ipinaliwanag ang oryentasyon, mga layunin, at mga aktibidad sa pagsasagawa ng pananaliksik. Hindi ko nagawang kumuha ng research permit sa Linapacan dahil hindi pa ito bahagi noon ng aking target site. Ang pagpunta ko sa mga isla ng Pical, Abang-abangan, Binulbulan, at Maosonon ay dahil sa pagtukoy rito ng mga Kalamianen Tagbanua bilang mga lugar na maaaring mayroon pang umaawit ng dumaracol. Ang pahintulot sa paggawa ng field research sa mga isla ng Linapacan ay buhat sa nagpakilalang chieftain ng

mga Kalamianen Tagbanua na may sakop sa mga nasabing isla. May pahintulot rin akong magsagawa ng pananaliksik buhat sa mga kapitan ng barangay ng Isla Batas. Tinalakay ko ang mga layunin at lahat ng aspekto ng aking pananaliksik sa konseho ng barangay. Ipinabatid ko rin ang pagsasagawa ko ng pananaliksik sa isang provincial board member ng Palawan. Sa lahat ng mga komunidad ng Kalamianen Tagbanua na aking pinuntahan ay tiniyak kong makakuha ng tinatawag na free, prior, at informed consent.

Maging paggamit ng still camera, video camera, at audio digital recording ay hiningan ng pahintulot sa lahat ng naging bahagi ng pananaliksik. Tiniyak ring lahat ng panayam ay may kaukulang konsiderasyong etikal (halimbawa, batid ng mga kinapanayam ang layunin at tunguhin ng pag-aaral; batid ng mga kinapanayam ang kanilang mga karapatan sa pagtanggap ng panayam; pahintulot sa paggamit ng kanilang mga larawan at boses sa audio recording para sa anumang publikasyon ng pananaliksik at iba pa). Hindi nakasulat ang mga pahintulot na ito; pasalita (o oral) ang katangian ng mga kasunduang ito, na nasaksihan ng iba pang miyembro ng kanilang grupo (halimbawa, anak, kamag-anak, asawa, atbp.) at ng aking research team.

ANG MGA MANG-AAWIT AT TAGAPAGSALAYSAY NG *DUMARACOL*

Hindi na sa Isla Batas nakatira si Liding nang isagawa ang field research noong Mayo 2013. Naninirahan na siya noon sa Isla Pical sa bayan ng Linapacan. Ayon kay Liding, lumipat siya sa Pical upang makasama ang karamihan sa kanyang mga anak na nanirahan na sa Pical buhat nang makapang-asawa ang mga ito sa lugar.

Pinuntahan namin si Liding sa Pical sa tulong ng kanyang anak na si Cornelio, na nanatiling naninirahan sa Sitio Cansela ng Isla Batas. Noong araw na puntahan namin siya sa Pical ay ayaw niyang awitin ang *dumaracol*, kahit na naaalala niyang ako ang nagrekord ng kanyang pag-awit noong 1997. Sa paghihikayat ng kanyang anak ay napapayag na muling irekord ni Liding ang awit sa Isla Batas, kung saan may kuryente tuwing gabi na malaking konsiderasyon sa pagvideo nang mga panahong iyon. Buong maghapon at magdamag na walang kuryente sa tirahan nina Liding sa Isla Pical, bagamat may kuryente tuwing gabi sa ilang bahagi ng isla, lalo sa sentro. Nalaman namin sa pagtatapos ng field research na ang pag-aatubili ni Liding sa pagrekord sa Batas ay dahil nais niyang umawit sa harap ng kanyang mga anak at apo sa Pical. Napagkasunduan namin na sa susunod na yugto ng pananaliksik ay sa Pical na namin isasagawa ang pagrekord ng *dumaracol* nang may karampatang paghahanda ang aking grupo sa mga kahingiang teknikal ng pagvideo.

Nakatira si Liding, kasama ang mga anak at apo, sa isa sa mga maliliit na baybaying komunidad ng mga Kalamianen Tagbanua sa Pical, halos dalawang kilometro ang layo mula sa sentro ng barangay. May alaga rin silang isang inahing baboy at mga biik. Sa burol na malapit sa kanilang tirahan ay may mga inaalagaan siyang ilang pananim, tulad ng kasoy, na siyang pangunahin nilang produkto. Pinatutuyo nila ang buto ng bunga ng kasoy at ibinebenta ito sa mga mangangalakal. Nangingisda at sumisisid rin ang kanyang mga anak sa paligid ng isla at mga karatig na karagatan gamit ang isang maliit na bangkang de-sagwan. Kawil (hook and line) at pana (spear fishing) ang mga pangunahing paraan ng kanilang pangingsida.

Ang mga kasamahan ni Liding sa pag-awit na sina Josita at Rosita ay kapwa naninirahan sa Sitio Payatpat ng Isla Batas na matatagpuan sa isang kubling bahagi ng baybayin. Nasa barangay proper sila ng Isla Batas noong irekord ang awit dahil boboto sila noon sa pambansang eleksyon ng Mayo 2013.

Magkasama sa bahay si Josita at ang asawa niya, na noong 2013 ay hindi na makagawa ng mga dati niyang mabibigat na trabaho, tulad ng pangingsida at pagtatanim, dahil sa pagkaka-stroke nito ilang taon na ang nakalilipas. Malapit ang kanilang tirahan sa bahay ng kanyang mga anak, na may kani-kaniya nang pamilya, na may mga 50 hanggang 100 metro ang layo sa kanilang bahay. May taniman rin sila ng kasoy sa gawing burol ng bahaging iyon ng Isla Batas. Tulad nina Liding, pinatutuyo nila ang buto ng bunga nito at ibinebenta sa mga mangangalakal na dumarating sa kanilang lugar. May mga puno rin sila ng kape, na ang bunga ay isang produktong bihira nilang ibinebenta dahil mas ginagamit lamang ng kani-kanilang mga pamilya. Sa paligid ng kanilang tirahan ay maraming halaman ng pandan, na ang mga dahon ay pinatutuyo ni Josita at hinahabi bilang mga banig. Ang isang rolyo ng banig ay karaniwang may sukat na 93 cm x 188 cm. Regular ang kanyang paghahabi ng banig, na siyang pangunahin niyang pinagkukunan ng ikinabubuhay. Isang rolyo ng banig ang kanyang nagagawa sa isang linggo. Tinitipon niya ito ng isang buwan bago ilako sa mga may-ari ng tindahan sa palengke ng bayan ng Taytay. Ang halaga ng banig na aking binili sa kanya noong 2013 ay limandaang piso (mas mababa ang presyo nito kung kanyang ibebenta sa Taytay).

Si Rosita naman ay nakatira sa isa ring baybaying bahagi ng Sitio Payatpat sa Batas, mga 300 metro ang layo mula sa bahay nina Josita. Liban sa pagtatanim ng puno ng kasoy, nangangawil at sumisisid rin ang mga miyembro ng kaniyang pamilya.

Si Blas Juan, na hindi umawit ng dumaracol subalit nagsalaysay ng mga pangyayari sa buhay ng bayani, ay nakilala ko sa isang *combira* (o *combida*, isang kasalan ng mga Kalamianen Tagbanua) noong Mayo 16 sa Isla Abang-abangan na sakop ng bayan ng

Linapacan. Sa combirang ito ay muli kong nakatagpo ang maraming bisitang Kalamianen Tagbanua na taga-Isla Calibangbangan ng Linapacan na aking nakasalamuha sa aking field research noong 1997. Sumali si Blas sa usapan namin ng mga dati kong kakilala at ipinakilala niyang siya ang tumatayong lider ngayon ng mga Kalamianen Tagbanua sa mga isla ng Linapacan. Dito niya sinimulang ikuwento ang ilang mga bahagi sa buhay ni Dumaracol. Kinumpirma niyang dumaracol nga ang inawit ni Liding sa digital recorder na aming ipinarinig sa kanya sa pagtatagpong iyon.

Ang ilan pang bahagi ng buhay ng bayani ay kanyang ikinuwento sa amin noong Mayo 18 sa kanilang tirahan sa Isla Pical, sa isa sa mga baybaying lugar nito mga isang kilometro ang layo mula sa lugar nina Liding. Dito ko rin malalaman na pangingisda ang pangunahing trabaho ni Blas. Tulad ng karamihang Kalamianen Tagbanua, nangangawil siya at sumisisid gamit ang pana upang makahuli ng mga isda at iba pang lamang-dagat na may halagang pampamilihan.

Maraming nagkalat na shell ng taklobo (giant clam) sa paligid ng lahat ng tirahan ng mga Kalamianen Tagbanua na aking narating, indikasyon na isa ito sa kanilang pangunahing sinisisid na rekursong dagat. Dalawang bahay lamang ang matatagpuan sa lugar kung saan nakatira si Blas: ang kanyang bahay at ang bahay ng kanyang anak. Dito ko rin malalaman na ang kanyang asawa ay umaawit rin ng dumaracol, subalit tumangging umawit o ikuwento ito ng kanyang asawa noong araw na iyon. Ang ipinangakong pag-awit ni Blas ay hindi rin niya itinuloy nang araw na iyon; isinalaysay na lamang niya sa amin ang mga maaari niyang isalaysay na bahagi ng mahabang awit. Pinagkasunduan na lamang namin na gawin ang pagrekord ng pag-awit nila ng kanyang asawa sa ibang panahon.

Sa ikalawang pagtatagpo namin ni Blas ay iniabot niya sa akin ang dalawang papel kung saan niya isinulat ang ilang bagay tungkol sa dumaracol. Mula 1997 hanggang 2013 ay noong araw lang na iyon ako unang nakakita ng nakasulat na mga tala tungkol sa dumaracol buhat sa isang Kalamianen Tagbanua (Figure 7). Tanging si Blas pa lamang ang nakatagpo kong Kalamianen Tagbanua na maaaring makatulong sa pag-transcribe at pagsasalin ng dumaracol sa Filipino.

Noong 1997 ay dalawang Kalamianen Tagbanua na marunong magbasa at magsulat ng Kalamianen at Tagalog ang aking nakatagpo sa Isla Calibangbangan. Subalit hindi ko sila nakatagpo sa fieldwork nitong 2013. Lumipat na raw ng ibang isla si Luz Panday habang hindi naman kasama sa mga nagcombira sa Abang-abangan si Lelita Agustin. Sila ang mga tumulong sa akin noon na i-transcribe at isalin sa Filipino ang mga tablay at composong Kalamianen Tagbanua na aking nakolekta noong 1997.

Hindi ko pa natatagpuan ang dumaracol nang makasalamuha ko sila nang panahong iyon, at hindi na ako nagkaroon ng pagkakataon na balikan ang dalawa mula noon hanggang ngayon para ikompirma ang *Dumaracol* na ipinarinig sa akin nina Liding at Agoy. Kasalukuyan pa lamang kinukumpleto ang deskripsyon ng bersyon nina Agoy at Liding kaya hindi pa maisasama ang mga ito sa kasalukuyang papel.

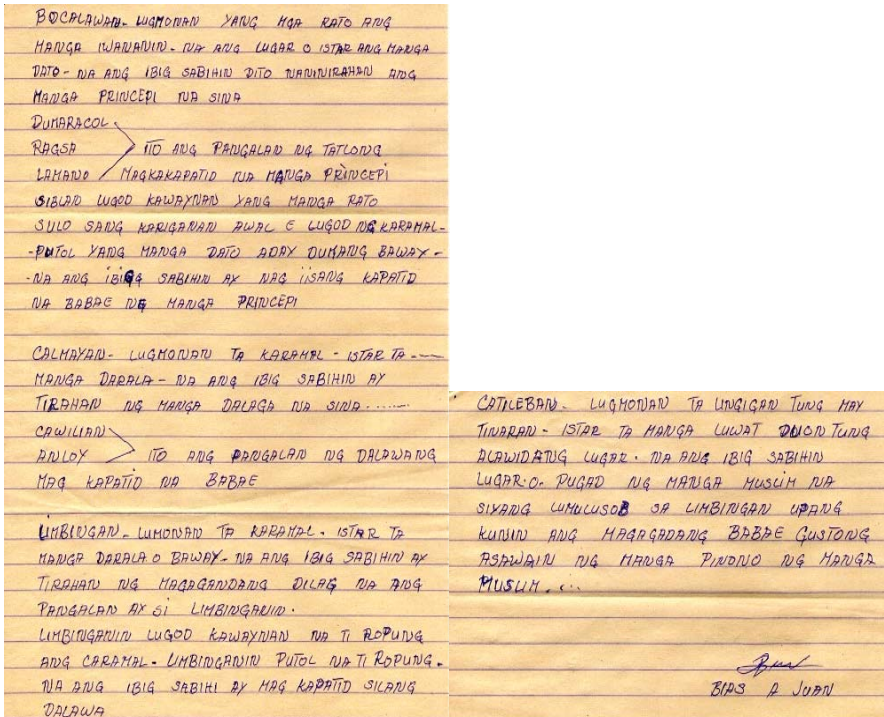

Figure 7. Sulat-kamay na mga tala ni Blas Juan tungkol sa *Dumaracol*, Mayo 2013.

KONTEXTONG PAG-AWIT SA *DUMARACOL*

Sa yugtong ito ng papel ay iisa-isahin ko ang mahahalagang aspekto ng konteksto ng pag-awit sa *dumaracol*: ang wika ng awit, akmang panahon ng pag-awit nito, sino ang umaawit nito, ang kawalan ng interes sa awit ng kasalukuyang henerasyon ng mga Kalamianen Tagbanua, at iba pang mahahalagang salik. Mahalagang mabatid ang mga ito dahil may malalaki itong implikasyon sa dokumentasyon ng texto.

Ang Wika ng *Dumaracol*

Ayon sa mga Kalamianen Tagbanua na nakausap sa field work noong 1997 at 2013, inaawit ang *dumaracol* sa “wikang” *dumaracol*; hindi raw ito pangkaraniwang wikang

Tagbanua. Batay sa mga panayam at sa mga obserbasyong isinagawa sa dalawang field research, hindi ganap na naiintindihan ng kasalukuyang henerasyon ng mga Kalamianen Tagbanua ang poetics ng mahabang awit na ito. Ayon kay Blas Juan, kinakailangan muna niya itong isalin sa wikang *dumaracol*. Saka pa lamang niya ito maaaring isalin sa wikang Kalamianen Tagbanua bago maisalin sa Tagalog. Ang aspektong ito hinggil sa wika ng *dumaracol* ang isa mga bagay na dapat lutasin ng pananaliksik.

Panahon ng Pag-awit ng *Dumaracol*

Magkakaiba ng pananaw ang aking mga nakapanayam na mang-aawit at iba pang Kalamianen Tagbanua hinggil sa akmang panahon ng pag-awit sa *dumaracol*. Para kay Liding, inaawit lamang ang *dumaracol* tuwing gabi. Bawal itong awitin sa umaga o tanghali. Gabi raw kasi ang akmang oras ng pagtawag sa kanilang mga ninuno at iba pang elemento ng daigdig upang gabayan at pahintulutan silang awitin ito. Ang mga episodyong inawit ni Liding at ng kanyang mga kasamahan noong 1997 at nitong 2013 ay sa gabi inawit.

Para kay Agoy, walang pinipilang oras ang pag-awit ng *dumaracol*. Maaari itong awitin anumang oras, sa araw o gabi. Subalit nabanggit sa akin minsan ni Agoy noong 1997 na minsan ay nabubulabog ang kanilang mga ninuno kapag sa umaga o tanghali ito inaawit. Pinapakiramdam daw niya kung pahihintulutan siyang awitin ito sa umaga o tanghali, kung paano ay hindi ko nagawang mabatid noong mga panahong iyon. Sa araw at tanghali inawit ni Agoy ang mga episodyong nirekord namin noong 1997.

Ayon naman sa iba pang mga Kalamianen Tagbanua ng Isla Batas, mas makabubuting awitin ang *dumaracol* sa mga gabing pabilog ang buwan at sa mga gabi ng kabilugan nito. Sa panahong papatay ang buwan ay hindi ito kaaya-ayang awitin.

Para naman kay Blas, wala ring takdang oras ng pag-awit ng *dumaracol*, subalit kinagisnan niyang inaawit ito ng kanyang mga magulang tuwing gabi. Inaawit ito noong kanyang kabataan habang masaya silang nagtitipon-tipon at nagpapahinga sa gabi pagkatapos ng mahabang araw ng pagtatrabaho. Ito ang dahilan kaya nakasanayan na rin ni Blas na awitin ang *dumaracol* sa gabi kung kailan nagpapahinga silang mga Kalamianen Tagbanua.

Ayon kay Blas, madalas ring awitin ang *dumaracol* sa mga pulao o lamay sa patay. Itinuturing kasi nila ang pulao bilang mga gabing nagtitipon-tipon ang halos lahat ng miyembro ng kanilang lipi sa lugar, at ito ang ginagamit nilang pagkakataon upang gunitain ang kanilang kasaysayan. Pinaniniwalaan nilang ang kasaysayang inilalahad

sa dumaracol ay ang kasaysayan ng mga Kalamianen Tagbanua, lalo noong panahong nilulusob ng mga Moro ang kanilang mga pamayanan, subalit sa kasalukuyang panahon, ayon sa mga mang-aawit at iba pang nakapanayam noong 1997 at 2013, ay hindi na nila inaawit ang dumaracol tuwing pulao dahil ang kadalasang inaawit nila ngayon sa mga ganitong pagkakataon ay mga masasayang tablay o composo na tungkol sa halos lahat na aspekto ng kanilang buhay. Minsan nga ay mga awiting-laro ang kanilang inaawit ngayon sa mga pulao, tulad ng naranasan at nasaksihan ko noong 1997 nang makipamuhay ako sa mga Kalamianen Tagbanua sa Isla Calibangbangan ng Linapacan (Guieb, 2000).

Ang mga pagkakaibang ito sa pananaw ng mga Kalamianen Tagbanua hinggil sa akmang panahon ng pag-awit ng *Dumaracol* ang isa sa mga bagay na kailangan ng mas malalim na pag-unawa at pagsusuri.

Ang mga Umaawit ng *Dumaracol*

Mga nakatatanda sa lugar ang punong mang-aawit ng dumaracol. Ang mga kabataan o iyong higit na ang edad sa itinuturing na kabataan ay mga katuwang sa pangunahing mang-aawit, bagamat marami ring nakatatanda ang gumagampan ng papel bilang katuwang sa pag-awit, tulad ng kaso nina Agoy noong 1997 at nina Liding noong 2013. Kadalasan ay katabi ng punong mang-aawit ang kanyang mga katuwang, na mabuting sinusundan ang mga linya ng awit o kaya naman ay nagdaragdag rito ng melodiya. Sa aking obserbasyon, isa na rin itong paraan ng pagpapasa ng mga nakatatanda sa mga nakababata at sa iba pang kasapi ng kanilang komunidad sa naratibo at melodiya ng buhay ng kinikilala nilang bayani ng kanilang lipi. Sa ganitong paraan rin natutunan nina Agoy, Liding, at Blas ang pag-awit nila sa dumaracol.

Ayon kapwa kina Liding at Blas, wala nang hilig ang kalakhan ng kasalukuyang henerasyon ng mga Kalamianen Tagbanua sa dumaracol. Isa ito sa mga dahilan kung bakit bihira na rin nila itong awitin sa kanilang mga pagtitipon. Sa katunayan, maging ang mga anak ni Agoy, Liding, at Blas ay hindi interesadong matutunan ang pag-awit ng dumaracol. Iba't iba ang kadahilanan ng kawalan ng pagkahilig ng maraming Kalamianen Tagbanua sa dumaracol at ng pagkonti ng bilang ng mga nagdudumaracol. Pagdudumaracol ang terminong binanggit nila sa pag-awit ng naratibong ito. Una, dahil ibang “wika” umano ang dumaracol, hindi ito naiintindihan ng maraming Tagbanua. Nauunawaan lamang ito ng mga nakikinig dahil ipinapaliwanag ito sa wikang Tagbanua ng mga mang-aawit mismo o ng ibang tagapakinig na nakakaintindi sa “wikang” ginagamit sa awit. Ikalawa, na siya ring binanggit ng maraming Tagbanua, kapwa kabataan at nakatatanda, mahirap daw kasing awitin ang dumaracol. Kailangan ng mahabang panahon bago matutunan ang melodiya nito at mga detalye ng

kasaysayan ng bayani. Ikatlo, mas tablay at composo ang nakahihiligang awitin ng karamihan ng mga Tagbanua, dahil na rin sa maiikli lamang ang mga ito (kadalasan ay apat na linya lamang), na mas madaling tandaan; mas madali ring tandaan ang melodiya ng mga pormang ito ng panitikang oral. Ikaapat, na siyang mas penomenon sa kasalukuyan, mas nahihilig ang mga Tagbanua sa mga musikang naririnig nila sa kanilang mga radyo. Sa madaling salita, dahil sa interaksyon ng iba't ibang salik na binanggit sa itaas, mataas ang posibilidad na mawala o mamatay ang *dumaracol*.

Patutunguhan ng *Dumaracol* ayon sa Mang-aawit

Hindi kailanman mamamatay ang *dumaracol*. Ito ang paulit-ulit na binabanggit ng mga mang-aawit at tagapakinig ng texto. Ito, ayon kina Agoy, Liding, at Blas—at maging sa maraming Tagbanua—ay sa kadahilanang kahit sino ay maaaring magdagdag ng kahit anong kuwento sa buhay ni *Dumaracol*, subalit ang mga pagbabago sa detalye ng buhay ng bayani ay kailangang sumabay sa pangkalahatang padron o balangkas ng naratibo. Sa ganitong kondisyon, maaaring magdagdag ng mga kontemporaniyong pangyayari sa buhay ng mga tauhan ng *dumaracol*. Ito ang isa sa mga ironiya ng proseso ng pagbubuo at pagpapatuloy ng awit na nangangailangan ng mas masusing pananaliksik. Anu-ano ang mga kasalukuyang bersyon ng *dumaracol* sa iba't ibang pamayanan ng mga Kalamianen Tagbanua, kung mayroon man?

Ayon kay Blas, nakikinita rin niyang isasalin ng mga kasalukuyang Kalamianen ang mga episodyo ng *dumaracol* sa anyo ng tablay o composo. Kung sa ganitong paraan maaalala ng kasalukuyang henerasyon ang mga detalye ng mahabang awit na ito, kahit watak-watak, kahit pinaikli, kahit putol-putol, kahit nasa ibang anyo, kahit nasa mga anyong mas simple kaysa sa kinagisnan nilang anyo ng mahabang pag-awit ng buhay ng kanilang bayani at ng kanilang kasaysayan, kahit sa ibang melodiya, ay makabubuti ito sa pagpapatuloy ng *dumaracol*. Ayon kay Blas, hindi raw malayong gawin ito ng kasalukuyang henerasyon ng mga Kalamianen Tagbanua, basta't patuloy lamang nilang iparirinig sa kanilang mga kasamahan ang kasaysayan ng kanilang lipi. Sa pakiwari ko, batay sa sinabing ito ni Blas at ayon sa paniniwala ng mga mang-aawit at ilang tagapakinig ng *dumaracol*, walang kamatayan si *Dumaracol*. Mabubuhay at mabubuhay siya sa ibang paraan, sa iba't ibang panahon.

ANG NARATIBO NG *DUMARACOL* AYON SA SALAYSAY NI BLAS JUAN

Sa yugtong ito ng papel ay bibigyan ng deskripsyon ang mga tauhan at naratibo ng *dumaracol* ayon sa salaysay ni Blas Juan. Nakatulong sa pagbuo at pag-unawa sa naratibong ito ang mga panayam sa kanya sa iba't ibang pagkakataon noong Mayo 2013.

Mga Tauhan ng *Dumaracol*

Si Dumaracol ang pangunahing tauhan ng epiko. Siya ang tagapagtanggol ng mga Kalamianen Tagbanua laban sa mga Morong nangungulikat ng kababaihan sa kanilang mga pamayanan. Itinuturing siyang bayani dahil siya ang laging hinahanap tuwing may dumarayong mandarambong sa kanilang lugar. Sakaling si Dumaracol ay nasa malayong lugar, nagagapi ang kanilang bayan kapag hindi siya nakarating sa akmang panahon.

Ang pangalan ni Dumaracol ay nagbabago depende sa kumakanta. Sa ibang mga texto ng bersyon ni Blas Juan, minsan ay tinatawag ang bayani bilang Rumaracol. Subalit minsan ay binabansagan siyang Iwananen, na ang ibig sabihin ay buhat sa bayan ng Iwanan—lugar kung saan ipinanganak, lumaki, at naninirahan si Dumaracol. Ang Iwanan ay tinatawag ring Bukalawan. Mas madalas gamitin ang Bukalawan kaysa Iwanan sa mga texto ng bersyon ni Blas. Sa yugtong ito ay kailangan kong itala na ang pangalan ni Dumaracol sa bersyon ni Agoy ay Ulgan. Isa ito sa mga mahahalagang bagay na kailangang pag-aralan sa iba pang yugto ng pananaliksik. Dumaracol ang pangalan ng bayani sa bersyon ni Liding.

May magandang daungan ang Bukalawan na nakakubli nang bahagya kaya hindi masyadong malakas ang alon ng dagat at laging banayad ang dating ng hangin sa bahaging ito ng kanilang lugar. Maganda rin ang mga buhangin ng daungan. Walang pangalan ang mga magulang ni Dumaracol. Ang tawag sa kanila sa awit ay Datu o Kapitan at Reyna. Ang Kapitan ng Bukalawan ay isang mangangalakal ng ginto at mga mamahaling kasuotan na nagbibiyahе kung saan-saan, maging sa lugar ng mga Moro. Isa sa mga bayan ng mga Moro na pinupuntahan ng Datu ng Bukalawan ay ang Katiliban. Ibig sabihin, katuwang ng Datu ng Bukalawan ang mga Moro sa usaping pangangalakal. Ang ama ni Dumaracol ay matipuno, na isa sa mga katangiang kinaiingitan ng ibang kalalakihan sa mga lugar na kanyang dinarayo. Bukod sa pera, ang kakisigan ng Datu ng Bukalawan ang kinaiinisan ng mga Moro. Ang mga Moro ay madalas ring tawagin sa epiko bilang Lingagan.

Panganay si Dumaracol sa apat na magkakapatid. Ang dalawa niyang kapatid na lalaki ay sina Ragsa, ang sumunod kay Dumaracol, at Lamano. Di tulad ni Dumaracol, hindi nagbabago ang pangalan ng kanyang mga kapatid sa alinman sa mga texto ng bersyon ni Blas. Hindi rin nagbabago maging ang pangalan ng mga lugar.

Sa tuwing nililigawan ang kanilang bunsong kapatid na babae na si Siblan ay sinusubukan ng tatlong magkakapatid kung kakayanin ng manliligaw na ipagtanggol ang kanilang lugar. Hindi magkakatuluyan ang lalaki at si Siblan kung hindi pumasa

ang manliligaw sa pagsubok, dahil ang ibig sabihin nito ay hindi nito kayang ipagtanggol ang Bukalawan. Ang pagsubok ay tungkol sa paghawak ng sandata, tulad ng espada, subalit kadalasan, ang pagsubok ay mano-manong bunuan. Kapag magapi ng manliligaw ang tatlong magkakapatid, ibig sabihin ay may kakayahan itong ipagtanggol ang Bukalawan. Sa bersyon ni Blas ay wala pang banggit kung may mapapang-asawa si Siban.

Dahil nakaririwasa ang pamilya ni Dumaracol, malaki ang kanilang tahanan. Ginto ang hagdanan, pasimano, at sahig na sa kintab ay maaaring makapanalamin. Itinuturing na pandatu ang pananamit ni Dumaracol. Ginto ang kanyang damit, sombrero, kuwintas, pulseras, butones ng damit, at sapatos na lahat ay binili ng amang Datu sa pangangalakal sa iba't ibang lugar ng mga Moro.

Ang mapapangasawa ni Dumaracol ay ang Karamal tang Limbongan o ang Dalaga sa Limbongan na si Limbonganen. Ang ibig sabihin ng Limbonganen ay babaeng ipinanganak, lumaki, at naninirahan sa Limbongan. Sa bersyon ni Agoy ay dalawa ang magiging asawa ni Dumaracol. Sa salaysay ni Blas ay hindi mababanggit ang magiging anak ng mag-asawang Dumaracol at Limbonganen. Sa bersyon ni Agoy ay magkakaroon ng anak si Dumaracol, subalit sa ibang babae. May dalawang babaeng kapatid si Limbonganen, sina Maruyan at isa pang walang pangalang binanggit sa bersyon.

Ang mga Lingagan (o Moro) ang mga itinuturing na kaaway ni Dumaracol at ng pamayanan ng mga Kalamianen Tagbanua. Ang buong awit ay tungkol sa pakikipaglaban ni Dumaracol (o Iwananen) sa mga Lingagan.

Ang Naratibo ng mga Texto ng *Dumaracol* ni Blas

Yugto-yugto ang katangian ng maraming bersyon ng *dumaracol* buhat sa salaysay ni Blas Juan. Ibig sabihin, isang yugto ng buhay ni Dumaracol ang inaawit sa isang magdamag na pagkanta, samantalang ibang yugto naman ng buhay ang ikinukuwento sa iba pang gabi ng pag-awit. Bawat yugto ay may kaukulang wakas. Sa madaling salita, ang mga bersyon ng *Dumaracol* ayon sa mga texto ni Blas ay episodic ang katangian, parang isang wakasang kuwento na may iisang mga tauhan subalit may iba't ibang mga karanasang inilalahad sa bawat kuwento. Gayunpaman, kung pagdudugtong-dugtungin ang mga texto ng bersyon ng *dumaracol* ayon sa salaysay ni Blas ay makabubuo ng isang naratibo ng buhay, pag-ibig, at pakikipagsapalaran ng bayani ng mga Kalamianen Tagbanua. Ito ang ilalatag sa seksyong ito ng papel.

Dalawa ang kuwentong maaaring pagsimulan ng *dumaracol* sa salaysay ni Blas. May mga bersyong isinisilang si Dumaracol na kulay itim ang balat, samantalang may

mga bersyong isinisilang siyang maputi. Nagbabago ang daloy ng kuwento depende sa kulay ng balat ni Dumaracol sa kanyang kapanganakan. Ayon kay Blas, itim na Dumaracol ang naratibong naririnig niya noon sa barangay ng New Ibajay ng El Nido, samantalang madalas ay puting Dumaracol ang naririnig niya sa Isla Batas ng Taytay.

Sa mga bersyong isinisilang si Dumaracol bilang maitim na sanggol ay papatayin siya ng kanyang amang Datu. Maputing tao ang Datu kaya hindi siya makapaniwalang maaari siyang magkaroon ng maitim na anak. Ang lahat ng magiging kapatid ni Dumaracol ay mapuputi ang balat. Sa isang kuwento ay tatagain siya ng ama. Palalautin ang bangkay niya sa isang basket hanggang ito ay makarating sa lugar na tinatawag na Naglamanong Uson kung saan ay muli siyang bubuhayin at gagawing maputi at matipunong nilalang ng mga pananankan (o mga manggagamot na babaylan). Sa isa namang kuwento ng pagsilang ni Dumaracol bilang maitim na sanggol ay babarilin siya ng ama. Tatangayin ng bala si Dumaracol hanggang siya ay dalhin ng bala sa Naglamanong Uson. Tulad ng naunang kuwento, dito ay muli siyang bubuhayin ng mga babaylan at gagawing maputi at matipunong nilalang. Sa alinmang bersyon, isinilang si Dumaracol nang tatlong buwan pa lamang sa sinapupunan ng ina, subalit isisilang siyang normal.

Sa isa pang kuwento ay isisilang na maitim si Dumaracol subalit lubos ang pagtanggap at pagmamahal sa kanya ng amang Datu. Magiging ganap na maitim na binata si Dumaracol nang hindi pinapatay ng amang Datu. Sa katunayan, ang Datu pa ang magtuturo at mag-uudyok sa anak na ligawan ang maputi at magandang Karamal tang Limbongan (o si Limbonganen) sa takdang panahon.

Hindi tulad nina Ragsa at Lamano, hindi palabiyahen sa labas ng kanilang bayan si Dumaracol, subalit lagi siyang umiikot sa kanilang bayan upang matiyak na walang dayong Moro na nakapasok sa kanilang lugar. Mahilig siyang magtungo, upang maglaro, sa kahuyang bahagi ng kanilang bayan kung saan ay kinakausap niya ang mga ibon ng kanilang mga kabundukan. Madalas rin siyang makipagkuwentuhan sa kanyang mga kababayan sa isang bahagi ng kanilang lugar na kung tawagin ay Dangkalan. Tungkol sa kabuhayan ng bayan ang lagi nilang pinag-uusapan. Paminsan-minsan ay namamasyal din siya sa Naglamanong Uson, ang lugar ng mga babaylan. Minsan ay dumarayo siya sa Sikyatan, isang malayong lugar na matatagpuan sa dulo ng mundo. Nagpupunta o dumaraan din si Dumaracol sa iba pang bayan upang makidigma laban sa mga lumulusob na Moro o sa mga lugar na itinuturing nilang kalaban nila, subalit hindi niya dinidigma ang mga hindi lumalaban sa kanya.

Hindi umuupo sa kung saan-saang upuan o bangko si Dumaracol. Sa baul na kahoy lang siya umuupo, dahil ito ang nababagay sa mga datu o mga anak ng datu tulad

niya. May kani-kaniyang uri ng upuan para sa iba't ibang uri ng mamamayan. May bangko na para sa mga ordinaryong mamamayan; may upuan para sa mga nakatatanda.

Sa mga pagkakataong matangay ang kanilang mga babae, mag-isang hinahabol ni Dumaracol ang mga Moro. Sa mga ganitong pagkakataon ay ginagamit niya ang kanyang malaking bangkang may sampung layag at may kakayahang maglulan ng maraming tauhang mandirigma. Ginto ang hawakan sa gilid ng bangka. Bagamat may mga kasamang mandirigma, mag-isang nilalabanan ni Dumaracol ang mga Moro. Mano-mano ang kanyang pakikipagbuno. Minsan ay wala siyang sinasakyan sa paghahabol sa mga Moro. Tumutulay siya sa mga bahaghari hanggang marating niya ang kinaroroonan ng mga tinutugis na Moro.

Tinatalon ni Dumaracol, buhat sa bahaghari o sa sinasakyang bangkang de-layag, ang mga inabutan niyang prahu ng mga Moro. Sa kanyang pagtalon sa mga prahu ay napalulubog niya ang mga ito—ganoon kalakas si Dumaracol. Maglalanguyan sa aplaya ang mga Moro. Saka naman niya tatalunin ang iba pang mga prahung naglululan ng mga tinangay na babae. Muli, maglalanguyan ang mga Moro sa aplaya. Sa aplaya ay isa-isang lilipulin ni Dumaracol ang mga Moro. Wala siyang iniiwang buháy kahit isa. Sa aplaya rin naghihintay ang dalawang kapatid na lalaki ni Dumaracol, sina Ragsa at Lamano, upang tulungan siya laban sa mga Moro. Sa maraming pagkakataon ay hindi na kailangan ni Dumaracol ng tulong ng mga kapatid. Hindi rin naman nagagawang palubugin ng mga kapatid ni Dumaracol ang mga prahu ng mga Moro, kung kaya't ang pagtutuunan ng pansin nina Ragsa at Lamano ay ang pagsagip sa mga binihag na babae.

May bersyon rin si Blas kung saan ay nilulusob mag-isa ni Dumaracol ang Katiliban, ang sentro ng Sultanato ng mga Moro, upang iligtas ang mga dinakip na kababaihan ng mga bayan ng Bukalawan at Limbongan. Sa bersyong ito, ang tawag sa mga Moro ay Lingagan. Mag-isang inililigtas ni Dumaracol (o tinatawag na Iwananen sa bersyong ito) ang mga kababaihan. Dahil maliksi, naiilagan niya ang mga espada ng mga Moro. Sakali mang mahagip siya ng espada, ni galos ay hindi siya nagkakasugat sapagkat hindi siya tinatablan ng espada ng mga Moro. Sa lahat ng mga texto ng bersyon ng *dumaracol* ni Blas, ni minsan ay hindi mabibihag o magagapi ang bayani.

Darating ang panahong manliligaw si Dumaracol kay Limbonganen, subalit lalaitin siya nito at ng mga kapatid nitong babae—duduru-duruin, dudura-duraan—dahil sa maitim na kulay ng kanyang balat. Dahil sa labis na panlalait na kanyang natanggap buhat kay Limbonganen at mga kapatid nito ay magpapatiwakal si Dumaracol sa pagbalik niya sa Iwanan. Kung paano siya nagpatiwakal ay hindi pa malinaw sa mga texto ng salaysay ni Blas Juan. Nang mga panahong iyon, ang sinumang nilait-lait ay

karaniwang nagpapakamatay dahil sa pagkawala ng dangal ng sarili. Paaanurin sa dagat ng kanyang mga magulang ang kanyang bangkay na lulan ng kabaong. Aanurin ito ng alon palaot hanggang marating nito ang Naglamanong Uson, kung saan naninirahan ang mga pananankan (o babaylan). Maaaring lalaki o babae ang pananankan, depende, ayon kay Blas, sa umaawit nito. Kung babae ang gagawing pananankan, kadalasan ay puti ang kasuotan nito. Walang banggit kung ano ang kasuotan ng mga lalaking pananankan.

Mula sa kanilang lugar ay mapapansin ng isang pananankan ang isang lumulutang-lutang na puting kahoy sa laot. Ipakukuha niya ito sa kanyang mga kababayan, bagama't may hinala na siya na bangkay ni Dumaracol ang laman ng kabaong. Para sa mga pananankan, kailangang buhayin si Dumaracol dahil walang ibang tagapagtanggol ang Bukalawan kapag si Dumaracol ay tuluyang mamatay. Binuksan ng babaylan ang kabaong. Kinuha ng pananankan mula sa isang basket ang isang maliit na bote na mayroong lamang mahiwagang tubig. Iwinisik niya ito sa paligid ni Dumaracol. Pitong beses niyang pinatakan ng tubig ang bibig ni Dumaracol. Nang hipan niya ang bibig ni Dumaracol, muling huminga at bumalik ang buhay kay Dumaracol.

Sa mga textong sanggol pa lamang nang makita sa laot ng pananankan ang basket na lulan ang sanggol na Dumaracol, muling binubuhay si Dumaracol bilang isang maputing bata. Magbibinata si Dumaracol sa piling ng mga pananankan at magbibinata siya bilang isang makisig at matipunong nilalang. Babalik siya sa Bukalawan upang iligtas ang kanyang bayan mula sa pagdakip ng mga Moro ng kanilang kababaihan.

Alinman sa iba't ibang bersyon magsimula at dumaloy ang kuwento ng dumaracol, lagi't laging buhá na babalik si Dumaracol sa bayan ng kanyang kapanganakan, ang Iwanan o Bukalawan. Sa panahong nasa Naglamanong Uson si Dumaracol sa piling ng mga babaylan ay laging nilulusob ng mga Moro ang Iwanan, maging ang bayan ng Limbongan. Sakay ang mga Moro ng mga malalaking prahu na may lulang isang libong mandirigma. Dinarakip ng mga Moro ang kababaihan ng Iwanan at Limbongan na kanilang iniiuwi sa Sultanato upang gawing asawa ng kalalakihan ng Sultanato. Sa pagbabalik ni Dumaracol matapos ang muling pagbuhay sa kanya ng mga babaylan ay mag-isa niyang ipagtatanggol ang mga bayan ng Iwanan at Limbongan laban sa pandarambong ng mga Moro. Dahil nagtataglay siya ng kakaibang kapangyarihang pisikal, mag-isa at matagumpay niyang ipinagtatanggol ang Iwanan at Limbongan laban sa mga lumulusob na libong Moro.

Sa isa sa mga texto ni Blas, habang ginagamot si Dumaracol ng mga pananankan sa Naglamanong Uson, ay ipaghihiganti nina Ragsa at Lamano ang panlalait na sinapit ng kanilang kapatid buhat kina Limbonganen at mga kapatid nitong babae.

Makikipagkasundo sina Ragsa at Lamano sa mga Lingagan (o Moro) upang lusubin at dakpin ang mga babae ng Limbongan. Maraming kawal ng lugar ang namamatay bago makuha o matangay ang prinsesang si Limbonganen at mga kapatid nito, kabilang na rin ang iba pang kababaihan ng lugar.

Sa muling pagkabuhay at pagbabalik ni Dumaracol buhat sa Naglamanong Uson ay muli siyang nanligaw sa Karamal tang Limbongan o ang Dalaga sa Limbongan na si Limbonganen. Sa tanang buhay ni Dumaracol, ni minsan ay hindi siya nanligaw sa ibang babae liban kay Limbonganen. Tanging si Limbonganen lang ang kanyang niligawan, wala nang iba. Ang pag-ibig ni Dumaracol kay Limbonganen ay hindi itinatanim sa lupa. Itinatanim niya ito sa kanyang puso at palad na ang ibig sabihin ay lagi niyang nakikita at naaalala si Limbonganen sa araw at gabi.

Dahil maputi na ang balat ni Dumaracol sa kanyang muling panliligaw ay pinatuloy siya nang may paggalang sa bahay nina Limbonganen. Bilang anak ng datu ng Bukalawan, maayos ang kanyang pananamit. Pag-akyat sa bahay ay nagbigay-galang siya sa mga magulang ng babae. Hindi siya umuupo hangga't hindi siya inaanyayahang umupo. Nang siya ay paupuin, ang hinanap niya ay ang ibabaw ng baul na kahoy, dahil sa baul lamang umuupo ang mga datu o anak ng datu na katulad niya.

Laging nagtatapos ang *Dumaracol* sa combira (o combida), ang kasal nina Dumaracol at Limbonganen. Masaya ang kasalang ito. Ang tanging umiinom ng alak ay ang mga matatanda. Sa katapusan ay tatanghaling bagong datu ng Limbongan si Dumaracol. Dahil napupuyat na ang mga tagapakinig ng *dumaracol*, tinatapos ito ng mang-aawit sa yugtong ito ng buhay ng bayani. Mahaba ang pag-awit sa episdoy ng kasal, subalit wala pa sa salaysay ni Blas ang detalye ng magarbong pagdiriwang na ito.

BUOD AT REKOMENDASYON

Balangkas at Katangiang Pormal ng Naratibo ng *Dumaracol*

Makapagbubuo na ngayon ng isang balangkas ng *dumaracol* batay sa salaysay ni Blas Juan. Sa bersyon pa lamang niya ay tatlong daloy na ng naratibo ang mailalatag, na isinaayos ko sa isang matrix (Table 2), subalit mayroong ilang mga obserbasyon sa pagkakaiba o pagkakawangis ng mga ito:

1. May mga pagkakataong magtatagpo at maghihiwalay ang unang daloy ng naratibo sa ikalawang daloy ng naratibo;
2. May mga pagkakataong magtatagpo at maghihiwalay ang ikalawang daloy sa ikatlong daloy ng naratibo;

3. May mga pagkakataong magtatagpo at maghihiwalay ang ikatlong daloy sa unang daloy ng naratibo;
4. May mga pagkakataong tuwirang parallel ang isang daloy sa alinman o sa kapwa dalawa pang daloy ng naratibo;
5. May mga pagkakataong sabay-sabay na magkakatulad ang tatlong daloy ng naratibo;
6. May mga pagkakataong nauuna ang ilang yugto ng isang daloy na magaganap sa iba pang yugto sa iba pang daloy ng naratibo;
7. May mga pagkakataong mauulit ang ilang yugto ng isang daloy sa iba pang daloy ng naratibo, subalit may mga pagbabago sa pagkakaulit ng kahawig na yugto;
8. May mga yugto sa isang daloy ng naratibo na wala sa dalawang daloy; at
9. May mga yugto sa dalawang daloy na wala sa isang daloy ng naratibo.

Table 2. Tatlong daloy ng naratibo ng *Dumaracol* sa salaysay ni Blas Juan

Bilang ng kabanata	Mga pangunahing yugto ng <i>dumaracol</i>	Unang daloy ng naratibo	Ikalawang daloy ng naratibo	Ikatlong daloy ng naratibo
1	Pagsilang kay Dumaracol sa bayan ng Bukalawan (o Iwanan)	Pagsilang ng itim na sanggol na si Dumaracol		Pagsilang ng puting sanggol na si Dumaracol
2	2a	Desisyon ng amang Datu hinggil sa sanggol na si Dumaracol	Pagpatay ng amang Datu sa itim na sanggol na si Dumaracol	Pagkalinga ng ama sa itim na sanggol na si Dumaracol
	2b	Pagpapaanod sa dagat ng bangkay ng itim na Dumaracol	Wala	Pagkalinga ng ama sa puting sanggol na si Dumaracol
3	3a	Ang muling pagbuhay ng mga pananankan (babaylan) ng Naglamanong Uson sa batang Dumaracol	Pagkatagpo ng mga pananankan sa sanggol na si Dumaracol sa laot ng Naglamanong Uson	Wala (subalit pansinin ang pagkakatulad at pagbabago sa Kabanata 9 at 10, Ikalawang daloy)
	3b	Muling pagbuhay ng pananankan kay Dumaracol.	Wala (subalit pansinin ang pagkakatulad at pagbabago sa Kabanata 10, Ikalawang daloy)	
	3c	Pinaputi ng pananankan ang kulay ni Dumaracol.	Wala (subalit pansinin ang pagkakatulad at pagkakaiba sa Kabanata 10c, Ikalawang daloy)	Wala

Table 2. Tatlong daloy ng naratibo ng *Dumaracol* sa salaysay ni Blas Juan (cont'n.)

Bilang ng kabanata	Mga pangunahing yugto ng <i>dumaracol</i>	Unang daloy ng naratibo	Ikalawang daloy ng naratibo	Ikatlong daloy ng naratibo
4	4a	Pagbibinata ni Dumaracol	Magbibinatang makisig at maputi si Dumaracol sa piling ng mga pananankan sa Naglamanong Uson	Magbibinata si Dumaracol sa sariling bayan ng Bukalawan
	4b		Wala	Pakikipaglaro ni Dumaracol sa mga ibon sa kahuyan ng Bukalawan
	4c		Wala	Pakikipag-usap ni Dumaracol sa Dangkalan tungkol sa kabuhayan sa Bukalawan
	4d		Wala	Paminsan-minsang pagbisita ni Dumaracol sa mga pananankan ng Naglamanong Uson
	4e		Wala	Pagbisita ni Dumaracol sa Sikyatan (sa dulo ng daigdig)
5	5a	Paghahanap ng mapapangasawa	Wala	Paghahanap ng amang Datu ng babaeng maaaring ligawan ni Dumaracol
	5b	ni Dumaracol	Wala	Pag-udyok ng amang Datu kay Dumaracol na ligawan si Limbonganen
6	6a	Pananalanta ng mga Lingagan (Moro) sa Bukalawan	Pagdakip ng mga Lingagan sa mga babae ng Bukalawan	Hindi nagtatagumpay ang mga Lingagan sa pagdakip ng mga babae sa Bukalawan dahil sa pagtatanggol ni Dumaracol sa sariling bayan.
	6b	Ang pagbabalik ni Dumaracol sa Bukalawan	Pagtatanggol ni Dumaracol sa Bukalawan	Patuloy na pagtatanggol ni Dumaracol sa Bukalawan
7		Maraming pakikipagtunggali ni Dumaracol sa mga Lingagan, kabilang ang sa bayan ng Limbongan	Pagtatanggol ni Dumaracol sa Limbongan	
8	8a	Panliligaw ni Dumaracol kay Limbonganen	Darayuhin ni Dumaracol ang Limbongan upang ligawan si Limbonganen	
	8b		Wala	Lalaitin ni Limbonganen si Dumaracol dahil sa balat nitong kulay itim.
	8c		Wala	Tatanggihan ni Limbonganen ang alok na pag-ibig ni Dumaracol.
				Tatanggapin ni Limbonganen ang alok na pag-ibig ni Dumaracol.
9	9a	Pagkamatay ni Dumaracol	Wala	Magpapakamatay si Dumaracol dahil sa pagkawala ng dangal bunga ng panlalait sa kanya ni Limbonganen.
	9b		Wala	Pagpapaanod sa dagat ng bangkay ng itim na Dumaracol

Table 2. Tatlong daloy ng naratibo ng *Dumaracol* sa salaysay ni Blas Juan (cont'n.)

Bilang ng kabanata	Mga pangunahing yugto ng <i>dumaracol</i>	Unang daloy ng naratibo	Ikalawang daloy ng naratibo	Ikatlong daloy ng naratibo	
10	10a	Ang muling pag-buhay ng mga pananankan (babaylan) ng Naglamanong Uson sa binatang si Dumaracol	Wala	Pagkatagpo ng mga pananankan kay Dumaracol sa laot ng Naglamanong Uson	Wala
	10b	Muling pagbuhay ng pananankan kay Dumaracol	Wala	Muling pagbuhay ng pananankan kay Dumaracol	Wala
	10c	(Kahalintulad ng Kabanata 3, Unang daloy, subalit ngayon ay nasa Ikalawang daloy at binata na si Dumaracol)	Wala	Pinaputi ng pananankan ang kulay ni Dumaracol.	
11	11a	Paghihiganti ng mga kapatid ni Dumaracol na sina Ragsa at Lamano laban sa mga taga-Limbongan dahil sa ginawa ng huli sa panlalait kay Dumaracol	Wala	Pakikipagkasundo ng mga kapatid ni Dumaracol na sina Ragsa at Lamano sa mga Lingagan	Wala
	11b		Wala	Pagtugis at pagdakip ng mga Lingagan, katulong sina Ragsa at Lamano, sa mga babae ng Limbongan	Wala
12	12a	Ang pagbabalik ni Dumaracol upang iligtas si	Wala	Pagtugis ni Dumaracol sa mga Lingagan	Wala
	12b	Limbonganen at ang bayan ng Limbongan (Kahalintulad ng Kabanata 7)	Wala	Pagpapalubog ni Dumaracol sa mga prahu ng mga Lingagan	Wala
	12c		Wala	Paglilipol ni Dumaracol sa mga Lingagan	Wala
	12d		Wala	Pagliligtas ni Dumaracol kay Limbonganen at mga kababaihan ng Limbongan	Wala
13	13a	Panliliigaw ni Dumaracol kay Limbonganen	Darayuhin ni Dumaracol ang Limbongan upang ligawan si Limbonganen. (Katulad ng Kabanata 8a.)		
	13b		Tatanggapin ni Limbonganen ang alok na pag-ibig ni Dumaracol. (Katulad ng Kabanata 8c, Ikatlong daloy)		
14	14a	Ang kasal nina Dumaracol at	Magpapakasal sina Dumaracol at Limbonganen.		
	14b	Limbonganen	Tatanghalin si Dumaracol na bagong datu ng Limbongan		

Sa madaling salita, nagsasalikop, naghihiwalay, pero minsan ay parallel at hindi nagtatagpo ang tatlong daloy ng naratibo ng *dumaracol* sa salaysay ni Blas. Isang masusing pagsisiyasat ang kakailanganing gawin sa mga darating na panahon hinggil sa katangiang pormal ng bersyong ito ng awit.

Tunguhin ng Pag-aaral at Ilang Rekomendasyong Pananaliksik

Sa bersyon pa lamang ni Blas Juan ng *dumaracol* ay marami nang matutulong na mga tanong upang mabuo o kaya naman ay mapagtibay ang pagsusuri sa katangiang pormal, mga elemento ng naratibo, at iba pang kaligirang kontekstong panlipunan ng *dumaracol*. Mahalagang makita ang maaaring “kabuuan” ng panitikang ito, dahil tanging sa pagtatangkang hanapan ito ng “kabuuan” maililinao kung ito nga ay isang epikong naaayon sa mga katangian ng nauna nang nadokumentong mga epiko ng Pilipinas, kahit na hindi naman ganap na buo ang ilan sa mga dokumentadong epikong ito (Eugenio *Philippine Folk Literature: The Epics (xxiii-xxix)*; Jocano (1-5). Sakali mang hindi ganap na maging buo ang epiko, mahalaga pa ring kakitaan ng “kabuuan” ang mga episode ng mahabang awit na ito (kahit hindi maging ganap na buo ang *dumaracol*). Mahalaga na pinagtutuunan ng pag-aaral ang mga ganitong uri ng panitikang oral sa pagbatid sa mga kaalamang lokal (local knowledge) na nagbibigay-pahiwatig sa mga tinatawag na normative-cognitive systems ng mga komunidad (Mamdani 226-227, 283). Makahuhugot rin sa panitikang oral ng mga konseptong teyoretikal at ideyang pilosopikal na pinanghahawakan ng mga komunidad at nagsisilbi nilang gabay sa kanilang pang-araw-araw na buhay (Popular Memory Group; Portelli; Schrager), tulad ng maaaring makita sa *dumaracol* ng mga Kalamianen Tagbanua.

Ilan sa mga mahalagang bagay na kailangang masagot sa mga darating na pananaliksik ay ang mga sumusunod:

1. Ano ang “wikang” *Dumaracol* ng mahabang awit na ito? Ano ang pagkakatulad o pagkakaiba nito, kung mayroon man, sa pang-araw-araw na wika ng mga Kalamianen Tagbanua?
2. Anu-ano pa ang mga yugto sa kasaysayan ni *Dumaracol* na hindi pa nababanggit sa panimulang salaysay ni Blas Juan?
3. Bakit nagsasalikop, naghihiwalay o tumatakbong parallel ang ilang mga yugto ng epiko?
4. Sa anong mga pagkakataon ng naratibo at kontekstong panlipunan ng epiko ginagamit ang *Rumaracol*, Iwananen, Ulgan, at iba pang pangalan? Mahalagang paghambingin ng proyekto ang mga bersyon nina Blas, Agoy, at Liding. Pero, higit sa lahat, kailangang simulan na ang transkripsyon ng mga nakalap at nairekord nang textong awit ng *dumaracol* at maisalin ito mula Kalamianen Tagbanua tungo sa Filipino.

Sinimulan na rin nitong 2013 ang panimulang pagvideo ng paghahanap at pag-awit sa *dumaracol*. Makatutulong kung ito ay ma-edit nang sa gayon ay makagawa na ng

inisyal na video documentary tungkol sa paghahanap sa epiko. May implikasyon ang prosesong dinaanan sa paggalugad sa epiko sa mga usaping metodolohikal hinggil sa pananaliksik.

Hindi maipagkakailang mahaba pa ang lalakbayin ng proyekto upang mabuo, ang dumaracol o maisaayos man lamang ang texto nito. Tiyak ring sa proseso ng pag-intindi nito ay marami pang katanungan ang uusbong, mga problemang teoretikal at metodolohikal, maging mga usaping etikal, kaakibat ng mga pangangailangang pinansyal at lohistikal. May malalaking implikasyon ang lahat ng ito sa pagpapatuloy o paghinto ng pagsisikap na muling buuin at masinop na pag-intindi ng dumaracol ng mga Kalamianen Tagbanua ng hilagang Palawan.

PASASALAMAT

Ang pag-aaral na ito ay tumanggap ng Ph.D. Incentive Award 2013-2014 mula sa Office of the Vice-Chancellor for Research and Development ng University of the Philippines Diliman.

Kinikilala ang tulong ng aking mga assistant na sina Jenifer Lie at Jen Tarnate, kasama ang aking anak na si Julian Hangin. Maraming salamat sa lahat ng mga komunidad at grupo ng mga Kalamianen Tagbanua sa mga isla ng Taytay, El Nido, at Linapacan, partikular sa mga mang-aawit at tagapagsalaysay ng epiko na sina Santiago Agustin, Lydia Castillo, Blas Juan at mga katuwang nilang sina Conrado Maceda, Josefa Bingona, at Rosa Castillo.

Taos-puso ring pasasalamat sa mga sumusunod sa iba't ibang suporta sa pananaliksik. Buhat sa mga taga-Isla Batas ng Taytay, partikular sa buong pamilya Gujilde: kina Kapitan Marcial at Nay Maraat, mga anak (Marvin, Jeric, at Mara); si Cleofe Cabajar at kanyang pamilya; sa mga boatman naming sina Sosoy at Bon Jovi; sa mga Kalamianen Tagbanua ng isla: kay Rose Agustin Bartolome para sa koordinasyon sa mga katutubo sa isla, at kay Cornelio Castillo, sa paghikayat sa ina na muling awitin ang *Dumaracol*. Salamat rin sa mga taga-New Ibajay, El Nido, lalo kina Petra Gabaya at mga bangkerong sina Alson Arizala at Ike.

Malaking tulong ang koordinasyon sa iba't ibang lugar na ginawa ni Bong Acosta ng El Nido. Salamat rin sa pahintulot sa pananaliksik na ibinigay ni Robinson P. Morales ng Office of the Mayor ng Taytay at ni Prospero B. Castro ng Office of the Mayor ng El Nido. Nararapat banggitin ang suporta ni Palawan Provincial Board Member Roseller Pineda. Kinikilala ang mga ambag ni Bordit Capangpangan, isang lider ng mangingisda ng Nagkakaisang Mangingisda para sa Kalikasan at Kaunlaran ng Taytay

na mula pa 1997 hanggang sa pagbabalik ko sa hilagang Palawan nitong 2013 ay katuwang ko na sa pananaliksik.

Pasasalamat sa Departamento ng Broadcast ng Unibersidad ng Pilipinas (UP) at sa UP Kolehiyo ng Komunikasyong Pangmadla. Malaki ang tulong teknikal nina Louie Olid, ang tumayong video at audio adviser ng proyekto, at assistant na si James Zingapan.

Kailangan ring banggitin ang lahat ng tumulong sa fieldwork noong 1997: ang suportang pinansyal buhat sa Oxfam America sa pamamagitan ng Tambuyog Development Center; ang suporta sa pananaliksik buhat sa UP Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas; ang hindi matatawarang tulong buhat sa mga taga-Isla Batas na sina Nay Curing Amorao at anak na si Bibeth, sina Benjamin at Iluminada Casampo, sina Benedicto at Violeta Hachero, kay Danilo Alvarado; at sa mga Kalamianen Tagbanua na sina Roberto Agustin at Leonardo Castillo. Hindi kailangang kaligtaan si Rogelio Agustin Flores na isang Kalamianen Tagbanua ng Isla Calibangbangan, Linapacan, at si Roberto Romiala, isang mangingisdang Cuyonen ng Taytay.

MGA PINAGSANGGUNIAN (WORKS CITED)

- Castro, J.V., A.T. Antonio, P. Melendrez-Cruz, J.T. Mariano, and R.J. Makasiar-Puno, eds. *Anthology of ASEAN Literatures: Epics of the Philippines*. Quezon City: ASEAN Committee on Culture and Information, 1983. Print.
- Coben, H.M. *Verbal Arts in Philippine Indigenous Communities: Poetics, Society, and History*. Quezon City: Ateneo de Manila UP, 2009. Print.
- Cruz-Lucero, R., and N.G. Tiongson, eds. *CCP Encyclopedia of Philippine Art: Philippine Literature*. Vol. 9. Manila: Cultural Center of the Philippines, 1994. Print.
- Demetrio, F.R., S.J., ed. *Dialogue for Development: Papers from the First National Congress of Philippine Folklore and Other Scholars*. Cagayan de Oro: Xavier University. 1975. Print.
- Eugenio, D.L. *Philippine Folk Literature: The Epics*. Quezon City: U of the Philippines P, 2001. Print.
- . *Philippine Folk Literature: The Folk Songs*. Manila: De La Salle UP, 1997. Print.
- . *Philippine Folk Literature: The Legends*. Quezon City: U of the Philippines Office of Research Coordination, 1996. Print.
- . *Philippine Folk Literature: The Myths*. Quezon City: U of the Philippines P, 1994. Print.

- Guieb, E.R., III. *anin, laud, beltay, pandaw, dagoy: Lunan, Kaakuhan at Kapangyarihan sa Textong mga Komunidad Kostal sa Hilagang Palawan*. MA thesis. University of the Philippines Diliman, Quezon City, 2000. Print.
- Jagmis, P. D., Sr. *Pala'isgen: Ang Epiko ng Tagbanua*. Diss. Holy Trinity College, Puerto Princesa City, Palawan, 1997. Print.
- Jocano, F.L., trans. *Hinilawod: Adventures of Humadapnon (Tarangban I)*. Perf. Huga-an. Metro Manila: Punlad Research House. 2000. Print.
- Lumbera, B., and C.N. Lumbera. *Philippine Literature: A History and Anthology*. Manila: National Book Store, 1982. Print.
- MacDonald, N.R. "Oral Literature among the Palawan of the Makagwag Valley." *Dialogue for Development: Papers from the First National Congress of Philippine Folklore and Other Scholars*. Ed. Francisco R. Demetrio, S.J. Cagayan de Oro: Xavier University, 1975. 441-495. Print.
- Maceda, J. "A Preliminary List of Vocal Music in the Philippines as Recorded in a Collection of Tapes at the Department of Asian Music, University of the Philippines." *Dialogue for Development: Papers from the First National Congress of Philippine Folklore and Other Scholars*. Ed. Francisco R. Demetrio, S.J. Cagayan de Oro: Xavier University, 1975. 497-548. Print.
- Mamdani, M. *Citizen and Subject: Contemporary Africa and the Legacy of Late Colonialism*. New Jersey: Princeton UP, 1996. Print.
- Manuel, E.A. "A Review of Oral Literature Scholarship in the Philippine Universities." *Dialogue for Development: Papers from the First National Congress of Philippine Folklore and Other Scholars*. Ed. Francisco R. Demetrio, S.J. Cagayan de Oro: Xavier University, 1975. 12-93. Print.
- Manuel, E.A. *Harvests of Songs: Constituting the Manuvu' Tuwaang Epic Cycle*. Quezon City: University of the Philippines College of Social Sciences and Philosophy Publications, 1998. Print.
- Maranan, E.B. "Tagbanua." *CCP Encyclopedia of Philippine Art: Peoples of the Philippines: Kalingad to Yakan*. Vol. 2. Ed. N.G. Tiongson. Manila: Cultural Center of the Philippines, 1994. 356-369. Print.
- Maranan, E. B., and N. Revel-Macdonald, eds. and trans. *Kudaman: Isang Epikong Palawan na Inawit ni Usuy*. Quezon City: Ateneo de Manila UP, 1991. Print.
- Phelan, H.d.R. *The Peoples of the Philippine Islands*. San Francisco, CA: Dellner-Travers P, 1906. Print.
- Popular Memory Group. "Popular Memory: Theory, Politics, Method." *The Oral History Reader*. Eds. R. Perks and A. Thomson. London and New York: Routledge, 1998. 75-86. Print.
- Portelli, A. "What Makes Oral History Different?" *The Oral History Reader*. Eds. R. Perks and A. Thomson. London and New York: Routledge, 1998. 63-74. Print.

- Rixhon, G. *Voices from Sulu: A Collection of Tausug Oral Tradition*. Quezon City: Ateneo de Manila UP, 2010. Print.
- Schrager, S. "What is Social in Oral History?" *The Oral History Reader*. Eds. R. Perks and A. Thomson. London and New York: Routledge, 1998. 284-299. Print.
- Sipe, D. "The Future of Oral History and Moving Images." *The Oral History Reader*. Eds. R. Perks and A. Thomson. London and New York: Routledge, 1998. 379-388. Print.
- Slim, H., and P. Thompson. *Listening for Change: Oral Testimony and Development*. London: Panos Publications Ltd., 1993. Print.
- Wallot, J.P., and N. Fortier. "Archival Science and Oral Sources." *The Oral History Reader*. Eds. R. Perks and A. Thomson. London and New York: Routledge, 1998. 365-378. Print.
- Worcester, Dean C. *The Philippine Islands and Their People: A Record of Personal Observation and Experience, with a Short Summary of the More Important Facts in the History of the Archipelago*. London: The MacMillan Company, 1899. Web. 25 January 2013.

Si **Eulalio R. Guieb III** (eulalio.guiebiii@gmail.com) ay guro sa kultura, etnograpiya, development, media studies, at produksyong brodkast sa Departamento ng Brodkast ng Unibersidad ng Pilipinas Diliman. May PhD siya sa Anthropology buhat sa McGill University sa Montreal, Quebec, Canada. Siya ang kasalukuyang editor-in-chief ng *Social Science Diliman: A Philippine Journal of Society and Change*.

Eulalio R. Guieb III (eulalio.guiebiii@gmail.com) teaches culture, ethnography, development, media studies, and broadcast production in the Department of Broadcast Communication of the University of the Philippines Diliman. He holds a PhD in Anthropology from McGill University, Montreal, Quebec, Canada. He is the editor-in-chief of *Social Science Diliman: A Philippine Journal of Society and Change*.